

دف و دایره

در تاریخ ایران
در ادبیات فارسی
در همان ایرانی

پژوهش و نگارش

دکتر کیوان پهلوان

انتشارات آردون

سرشناسه	: قاسم‌خانی، بهنام، ۱۳۴۰
عنوان و نام پدیدآور	: پرواز، قطعاتی از سنتور / تألیف: بهنام قاسم‌خانی
مشخصات نشر	: تهران، آرون، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ۴۴ ص.
شابک	: ۵ - ۶۲۰ - ۳۳۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
موضوع	: موسیقی برای سنتور - پارتیسیون
موضوع	: Santur music - Scores and Parts
رده‌بندی دنگره	: ۱۳۹۷ ق ۲ س / ۶۵۴ MT
رده‌بندی دیویی	: ۷۴ / ۷۸
شماره کتابخانه ملی	: ۵۳۷۶۱

دف و وایره

(در تاریخ ایران، در ادبیات فارسی، در جهان ایرانی)

پژوهش و نگارش: دکتر کیوان پهلوان

ناشر: انتشارات آرون

چاپ دوم: ۱۳۹۷

چاپ مدیران: ۵۰۰ نسخه

۱۴۰۰۰ تومان

نشانی: میدان انقلاب - خیابان ۱۲ فروردین - خیابان وحید نظری - نرسیده به خیابان منیری جاوید

تلفن: ۵۱ - ۶۶۹۶۲۸۵۰

پلاک ۱۰۵ - واحد ۳

وبسایت: www.Ar vannashr.ir

ایمیل: Ar vannashr@yahoo.com

فهرست

۷	به نام هستی و شادی
۱۰	سپاس نامه
۱۱	اسامی

بخش اول دایره در تاریخ ایران

۲۶	فصل اول: نماد دایره در تمدن‌های کهن
۳۶	فصل دوم: پیشینه تاریخی پیدایش دف / دایره در ایران و آسیای غربی
۶۰	فصل سوم: موسیقی و کاربرد دف / دایره پس از اسلام تا پایان حملات مغول
۶۵	فصل چهارم: موسیقی و کاربرد دف / دایره در دوره تیموری
۸۰	فصل پنجم: موسیقی و کاربرد دف / دایره در دوران حکومت گورکانیان هند
۸۹	فصل ششم: موسیقی و کاربرد دف / دایره در دوره صفویه
۱۰۷	فصل هفتم: موسیقی و کاربرد دف / دایره در دوران افشاریه و زندیه
۱۱۷	فصل هشتم: موسیقی و کاربرد دف و دایره در دوره قاجاریه و اوایل پهلوی اول

بخش دوم دف و دایره در ادبیات فارسی

۱۳۰	سخن مؤلف در این بخش
۱۳۶	چگونگی به وجود آمدن تصوف اسلامی و استفاده‌ی دف در آن
۱۴۵	کاربرد دایره به عنوان ساز
۱۵۱	کاربرد واژه‌ی دف در آثار مشهور
۱۵۵	دف در شعر پارسی

بخش سوم
د ف و دایره در جهان ایرانی

۳۳۲	استان‌های آذربایجان (شرقی، غربی و اردبیل) و آران (جمهوری آذربایجان)
۳۵۱	استان اصفهان
۳۷۵	استان بوشهر
۳۸۳	استان تهران
۴۰۴	استان چهارمحال و بختیاری
۴۱۱	استان خراسان
۴۳۰	استان خوزستان
۴۴۶	استان زنجان
۴۵۱	استان سمنان
۴۶۵	استان سیستان و بلوچستان
۴۸۷	استان فارس
۴۹۹	استان قزوین
۵۱۱	استان کردستان
۵۱۸	استان کرمان
۵۳۳	استان کرمانشاه
۵۳۸	استان کهگیلویه و بویراحمد
۵۴۱	استان گیلان
۵۵۵	استان گلستان
۵۷۲	استان لرستان و ایلام
۵۷۸	استان مرکزی و قم
۵۸۸	استان مازندران
۶۰۸	استان هرمزگان
۶۱۴	استان همدان
۶۲۳	استان یزد
۶۴۸	افغان‌ها و جمهوری افغانستان
۶۵۶	تاجیک‌ها در جمهوری تاجیکستان و ازبکستان
۶۷۹	کولی‌ها و نقش آنها در حفظ و اشاعه‌ی موسیقی بومی و دایره
۶۸۹	کاربرد د ف و دایره در مراسم تسخیرشدگی
۷۳۹	فرهنگ‌نامه و سازشناسی د ف / دایره در مناطق مختلف ایران
۷۵۰	طریقه نواختن د ف / دایره در مناطق مختلف ایران
۸۳۱	جمهوری تاجیکستان و ازبکستان
۸۴۴	نگاهی به نمونه‌های صوتی گردآوری شده در این مجموعه، از دیدگاه وزن و متر قطعات و طرح موسیقی

نت‌ها ۸۹۱

منابع و مآخذ ۹۴۱

به نام هستی و شادی

دف / دایره از سازهای مراسم شادی آفرین و شورانگیز است، سازی که علی‌رغم سادگی در ساختمان و نواختن، چنان وجدی در دل انسان به وجود می‌آورد که حیرت‌انگیز است. شیفتگی ترنم دف / دایره را از کودکی به یاد دارم و آن چنان در خاطره‌هایم پایدار مانده که اکنون حدود ۱۷ سال است که به دنبال نغمه‌ها و ریتم‌ها، شکل‌ها و فرهنگ این ساز در حوزه ایران فرهنگی هستم.

برای گردآوری و پژوهش بن مجموعه حدود سیصد سفر تحقیقاتی به نقاط مختلف ایران و حوزه‌های فرهنگی ایرانی خارج از حوزه جغرافیای آسیای مرکزی فعلی ایران انجام داده‌ام، که در این میان مجبور بودم برخی از مناطق را به منظور باز نمودن نکات مبهم تمدنی بار سفر کنم؛ اما با همه‌ی این تفاسیر ادعایی برای کامل بودن آن ندارم، زیرا گردآوری نغمه‌ها و ریتم‌ها و یافتن آثار پیچیده‌ی فرهنگی کاری بس دشوار است. امیدم این است که پژوهشگرانی با دیدن این تحقیق با پژوهش‌های خود، راه رفته را تکمیل کنند.

دف / دایره را محققان اروپایی «طبل طوقه‌ای» (THE FRAME DRUM) یا طبلی که در دست نگاه داشته می‌شود (The HANDHELD DRUM) نامیده‌اند. در ایران نام‌های بسیار متفاوتی برای این ساز وجود دارد، از

دف و دایره گرفته تا چرخ، غربال، عربونه، طار، دیره، دپ، قاون و غیره. اطلاعات ما درباره‌ی دین در آسیای غربی مرهون پژوهش‌های باستان‌شناختی کهن است، نه تنها در بین‌النهرین بلکه در تمامی آسیای غربی که ایران و آسیای میانه را نیز شامل می‌شود، ما را از ستایش بسیار گسترده‌ی الهه مادر، ابرار پیش از تاریخ باخبر کرده است.

وجود پیکرک‌های سفالین الهه مادر که متعلق به هزاره‌های پیش از میلاد مسیح‌اند، وجود مهرهایی که صحنه آیینی بر آن منقش است، اطلاعات مکتوب ما را کامل‌تر می‌کند. همبستگی شناخته‌باروری زمین و بارگیری زن از ممیزات شاخص جوامع برزیگری است.

در این دوران (مادر سالاری) رقص و نواختن سازهای کوبه‌ای (دف / دایره) جزء عبادت و آیین مذهبی ایشان شناخته می‌شد. در میان تمدن‌های کهن از نقوش بسیار مهم نمادین، نقش دایره است، ما در بخش‌های اول کتاب به دف و دایره در ایران باستان، ایران پس از اسلام تا دوره‌ی مغول و هم‌چنین دوره‌ی تیموریان، گورکانیان هند، صفویه، دوره‌ی کریم‌خان زند و افشاریه و هم‌چنین قاجاریه و پهلوی پرداخته‌ایم. همان‌طور که می‌دانیم کولی‌ها نقش بسیار مهمی در حفظ و اشاعه‌ی موسیقی بومی ایران در طی تاریخ

چند هزار ساله ایران به ویژه نقش بسیار کلیدی در ساختن و رواج دادن ساز دایره در تمامی دوران داشته‌اند، جالب اینکه یکی از نام‌های ایشان «غربال‌بند» است. نگارنده در یکی از فصل‌های کتاب به وضعیت اینان و ارتباطشان با ساختن دایره و اشاعه‌ی آن پرداخته است.

نگارنده بر این اعتقاد است که واژه‌ی دف در نثر و نظم فارسی که از قرن سوم هجری با رودکی آغاز می‌شود واژه‌ای به نام دایره به عنوان ساز وجود نداشته است و تنها پس از قرن دهم هجری، یعنی از دوران صفویه در اشعار و نوشته‌ها با آن برخورد می‌کنیم آن هم به صورت محدود. نگارنده بخشی از کتاب را به اشعار و شاعران پارسی‌گویی که در اشعارشان از دف / دایره به عنوان ساز ذکری به میان آورده‌اند، اختصاص داده است.

برای نوشتن بخش مهمی از کتاب (بخش سوم)، سبک و سیاقی را انتخاب کرده‌ام که لازم به توضیح است. دف / دایره سازی است که با تاریخ ایران و زندگی مردمان این سرزمین همراه بوده است. این ساز به دلیل ساده بودن چه در ساختن و چه در نواختن همیشه جزء یکی از کاربردی‌ترین سازهای بشر بوده است. لذا هنگامی که می‌خواهیم از این ساز در منطقه‌ای مثلاً خراسان سخن بگوییم تا حدودی دانستن ترکیب قومی، آیین و رسوم، تاریخ و جغرافیایی که دف / دایره در آن فرهنگ استفاده می‌شود به طور خلاصه ضروری به نظر می‌رسد، تا خواننده بیشتر به مآتمه و موضوع مورد سخن آگاهی یابد. همان‌طور که گفتیم در این کتاب حتی الامکان تمامی مراسمی که با دف / دایره در مراسم آیینی و مذهبی ایران‌زمین استفاده شده؛ مانند عروسی، ختنه‌سوران، جشن سده، نین بهرگان و غیره توضیح داده شده است. البته اشعار موجود طبیعتاً بیش از اینها بوده است و ما چند نمونه انتخاب کرده‌ایم.

از آنجا که تاکنون قوم‌شناسان، زبان‌شناسان و گویش‌شناسان نقشی فرهنگی اقوام ایرانی را تشریح و از یکدیگر تفکیک نکرده‌اند، که در اصل مطالعات فرهنگی‌شناسی و از جمله موسیقی‌شناسی می‌بایست براساس قوم‌شناسی ایرانی صورت پذیرد؛ به علت این چنین مطالعاتی نویسنده‌ی این کتاب تقسیم‌بندی فرهنگی خود را بر پایه‌ی تقسیم‌بندی سیاسی انجام داده است اما باید توجه داشت که در عین حال، همین تقسیم‌بندی سیاسی هم در بعضی موارد مشمول دسته‌بندی نام درمی شده است. من خود از پیش به این نقصان واقف هستم و تا زمانی که پژوهش‌های قوم‌شناسانه و زبان‌شناسی یا فولک‌شناسانه بر روی موجودیت اقوام ایرانی صورت نگیرد؛ ما همیشه با چنین نقصانی روبرو خواهیم بود.

یک فصل را به توضیح تسخیرشدگی در میان طریقت‌های اسلامی ایران که هنوز به طور جدی در ایران، افغانستان، هند، ترکیه و غیره، مانند؛ قادریه، چشتیه، سهروردیه، نقشبندیه و غیره وجود دارد، اختصاص داده‌ام و با مسافرت‌ها و پژوهش‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای به رشته تحریر درآورده‌ام و در حقیقت به سئوالات خویش پاسخ داده‌ام. هنگام گرفتن دکترای تاجیکستان فرصتی بود که با فرهنگ و موسیقی ماوراءالنهر بیشتر آشنا شوم.

سازهایی که این طریقت‌ها و شاخه‌های مذهبی در مراسم خود به کار می‌برند به ویژه دف توضیح داده شده است. ممکن است این سوال پیش بیاید که چرا مثلاً طریقت نقشبندیه که در ذکرشان از دف استفاده نمی‌کنند در اینجا آورده‌ایم؟ در پاسخ باید بگویم در طی این چند سال پی برده‌ام که علاقمندان اطلاعات بسیار اندکی نسبت به یک گروه (حتی گروهی که به آن وابسته هستند) دارند و نکات و عناصر کاربردی طریقت یا گروه خود را به روشنی نمی‌دانند. دف / دایره بهانه‌ای به من داد تا به پرسش‌های آنان نیز پاسخ دهم و لازم دیده‌ام در این کتاب بیاورم. اذعان می‌کنم که دف / دایره مرا به این امر وادار کرده است و از این اتفاق بسیار مشعوف هستم و اکنون می‌دانیم استفاده‌ی مجموعه‌ی این نحله‌های فکری از ساز و به ویژه دف / دایره چگونه است. (در کتابی جداگانه به نام «موسیقی و ذکر، در تمدن ایران زمین» مفصلاً به آن پرداخته‌ام).

در فصل دیگر، طریقه‌ی نواختن ساز دف / دایره در مناطق مختلف ایران با توجه به تنوع در شکل و کاربرد در هر منطقه و ویژگی‌های فرهنگی توضیح داده شده است. در ادامه، فصلی اختصاص به سازشناسی دف دارد که نام‌های مختلف دف / دایره در ایران، طرز ساخت، نقوش و رنگ‌های مورد استفاده، اندازه‌های این ساز در مناطق مختلف مورد بحث قرار گرفته است. ناگفته نماند بسیاری از عکس‌ها در خود محل از سوی پژوهشگر با امکانات کم آن سال‌ها گرفته شده است تعدادی از عکس‌ها را از کتاب‌ها گرفته‌ام، لذا اگر کیفیت عکسی خیلی خوب نیست به دلیل مستند بودن، آن را در کتاب آورده‌ام.

دو فصل آخر اختصاص دارد به بررسی نمونه‌های صوتی گردآوری شده توسط مؤلف که پیوست کتاب است. فرید خردمند این مجموعه‌ها را از دیدگاه وزن و متر و طرح موسیقایی مطالعه کرده است و در فصل آخر، آوا نگرانی نمونه‌های صوتی به شیوه‌ی اروپایی ارائه شده است.

نکته مهمی که باید بازگو شود این است که در تمامی مراسمی که در کتاب آمده است، قطعاً نواختن دایره / دف نقش داشته است و اگر در مواردی نام این ساز را نیاورده‌ایم، به خاطر پرهیز از تکرار بوده است. مراسم را نیز به طور خلاصه توضیح داده‌ایم که آشنایی کافی با آنها صورت گیرد.

این کتاب نمی‌توانست به تنهایی از سوی اینجانب به اتمام برسد. دوستان بسیار عزیزم جدای از هنرمندانی که نامشان در صفحات بعد به تفکیک آمده، راهنمایی و کمک لازم را به من کرده‌اند:

۱- محسن حجاریان: متشکر از اینکه کتاب را خوانده‌اند و رهنمودهای لازم را داده‌اند.

۲- احمد صدری: دوست و هم‌سفری که در نیمه‌ی راه با او آشنا شدم و همیشه تأثیر مثبتی در روند پژوهش‌هایم داشته‌اند.

۳- فرید خردمند: با خواهش نگارنده بخش بگانه به نمونه‌های صوتی گردآوری شده در این مجموعه،

از دیدگاه وزن و متر قطعات و طرح موسیقی را نگاه داشت که در همین کتاب با نام ایشان ثبت شده است.

۴- فواد توحیدی: دوست مهربان که سال‌هاست مزاحم ایشان هستم. وی که از پژوهشگران زحمتکش

موسیقی بومی کرمان هستند با دادن اطلاعات مهم و عکس‌های تحقیقاتی خود بر غنای کتاب (بخش کرمان) افزوده‌اند. نت‌نویسی موسیقی‌های ضبط شده از سوی نگارنده‌ی این کتاب توسط ایشان انجام شده است.

۵- ساسان فاطمی: درباره‌ی کاربرد دف / دایره از دوران صفوی به بعد به ویژه دوره‌ی قاجاریه و اوایل

پهلوی سئوالاتی کردم که با کمال میل پاسخگوی آن بودند.

۶- جهانگیر نصری‌اشرفی و هوشنگ جاوید: که مرا از کمک‌های خود بی‌نیاز نگذاشته‌اند.

۷- سیامک نصرت‌بخش: کار پرزحمت نت‌نویسی کامپیوتری و تنظیم ده‌ها ساعت ضبط موسیقی که

نگارنده در طی سال‌ها انجام داده را متقبل شدند.

۸- مسعود عرفانیان: بخشی از ویرایش کتاب را انجام داده‌اند.

۹- حمیرا عرشیان: ویرایش دف / دایره در ادبیات فارسی را انجام داده‌اند و اعظم کویایی که زحمات

فراوانی در کنار ایشان کشیده‌اند.

۱۰- فرنوش حبیبی: حروفچینی، تنظیم عکس‌ها و ماه‌ها تلاش مستمر برای به اتمام رسیدن کتاب.

۱۱- شیدا حبیبی: بازخوانی و غلط‌گیری کتاب.

۱۲- شهرام سلطانی مدیر محترم انتشارات آرون: اگر با تلاش و پیگیری و دلسوزی ایشان نبود، سرنوشت

چاپ کتاب نامعلوم بود. سپاسگزارم از این همه همت و همراهی ایشان.

با امید اینکه این کار آغازی باشد برای پژوهشگران ایران‌زمین که لحظه‌ای را نیز غنیمت شمرند و به کار

سترگ جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل ناگفته‌های فرهنگ ایران به ویژه موسیقی آن بپردازند.